

Verdwenen vlinders in de de dingen die voorbijgaan

“[I]n de ommestrecken van Amsterdam [zijn] weinige soorten van Insecten te vinden, doordien de stad bijna geene Bosschen of wandelingen heeft (...) en die Wandelplaatsen welke ‘er nog zijn (...) worden tevens van zoo vele Wandelaren bezocht, dat de Verzamelaar derzelve alle oogeblikken gehindert, de Vlinders als ’t ware bang worden en zich naar elders begeven.”

Tekst: Mirjam Lambermon & Kees Beart

Dit schrijft Jan Christiaan Sepp begin 1800. Hij is dan 61 jaar en al ruim vijftig jaar fanatiek entomoloog. Als kind ging hij mee met zijn vader, Christiaan Sepp, om buiten de Haarlemmerpoort naar rupsen en vlinders te zoeken. De ‘oogst’ van hun wandelingen vormde het begin van een dertiendelige reeks boeken over de vlinders van Nederland.

Nu er buiten Amsterdam weinig vlinders meer te vinden zijn en Jan Christiaan al op leeftijd is, laat hij het zoeken aan zijn zoon Jan over, die daarvoor meestal naar Aerdenhout reist “welke door weinige wandelaren bezocht wordt en de Vlinders dus ongestoord kunnen heen, en weder zweven”.

Nederland op de schop

Hoe zag onze Nederlandse natuur eruit toen de vlinderboeken van Sepp werden geschreven? Af en toe bieden de boeken een klein inblikje. De eerste katern verschijnt in 1762, de laatste in 1928. Het landschap gaat in deze ijverige jaren flink op de schop. ‘Woeste gronden’ worden ontgonnen, plassen drooggelegd, bossen gekapt.

H.A. Medenbach de Rooij, huisarts en ‘vroedmeester’ in Nijkerk, weet omstreeks 1840 van de nood een deugd te maken. “Daar de lust tot ontginning der woeste gronden, ook tot in de nabijheid mijner woonplaats gekomen is, maakte ik van die gelegenheid gebruik om de daglooners die daaraan werkzaam waren, tegen eene toegezegde belooning aan te sporen, om alle Rupsen, zonder onderscheid, die zij vonden mij te doen toekomen.” Op deze manier komt hij aan de rupsen van het grasbeertje en de heidewitvleugeluil, twee soorten die toen nog weinig bekend waren.

A.J. van Eyndhoven betreft in 1850 het vervangen van eiken door populieren. “De omtrek van Zutphen, met name Empe, was vroeger rijk aan eiken en beuken, die beide prachtige boomsoorten, waaraan ’t bevallig Gelderland een groot deel van zijn schoon ontleent, doch die aldaar reeds sedert een aantal jaren voor een groot gedeelte geheel uitgeroeid of door een menigte van Canadasche populieren of zoogenaamde Peppels vervangen zijn.” Hij moppert nog wat verder omdat de eiken voor de entomoloog zoveel interessants te bieden hebben. Toch vindt hij in de nieuwerwetse ‘peppels’

een paar bijzondere soorten zoals het populierenblad, inmiddels een zeer zeldzame soort nachtvlinder van kleinschalig landschap met populieren.

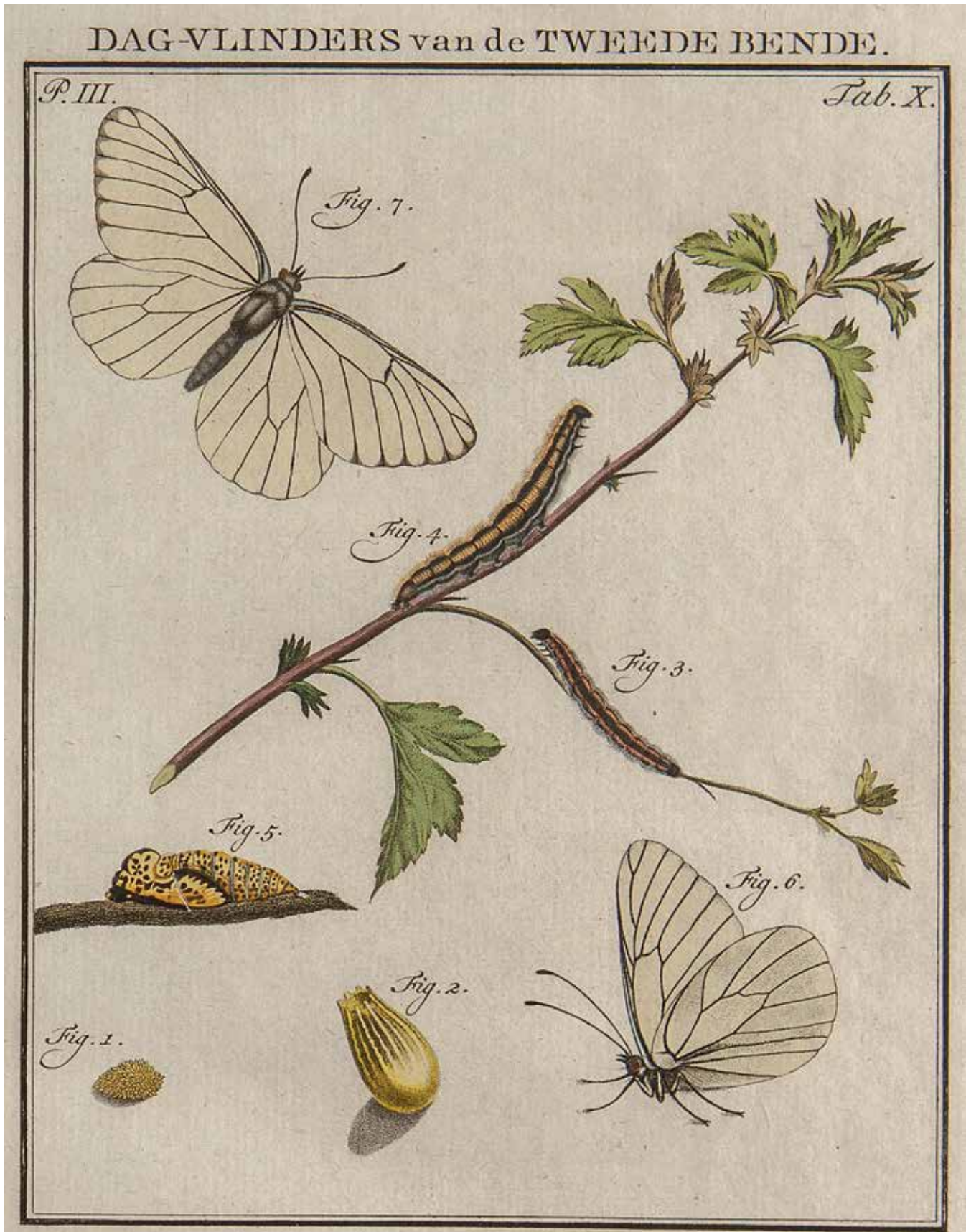
P.C.T. Snellen schrijft in 1866 dat de plassen rondom Rotterdam worden drooggelegd, waardoor hij haast moet maken met het zoeken naar rupsen op moerasplanten. Op de valreep vindt hij op het watertorkruid de rupsen van de karwijplatlijffe (*Depressaria daucella*), een vondst waarmee hij in zijn schik is.

Op de titelplaat van deel VII staat een spiegeldikkopje, nu een zeer zeldzame dagvlinder. Twee exemplaren hiervan zijn, zo staat in het voorwoord geschreven, in 1838 gevangen in het “Beekbergerwald, een laag gelegen bosch met veel Elzenhout, alleen bij drooge zomers voor den Entomoloog toegankelijk”. Het ten zuiden van Apeldoorn gelegen Beekbergerwoud was het laatste oerbos van Nederland. Het stond bekend om zijn floristische rijkdom met veel zeldzame planten, maar werd tussen 1869 en 1871 ontgonnen. Op dezelfde titelplaat staat een tijmblauwtje, in 1853 bij Arnhem gevangen, inmiddels uitgestorven in Nederland. En zo zijn er nog een paar vlinders in de boeken beschreven, die inmiddels zijn verdwenen.

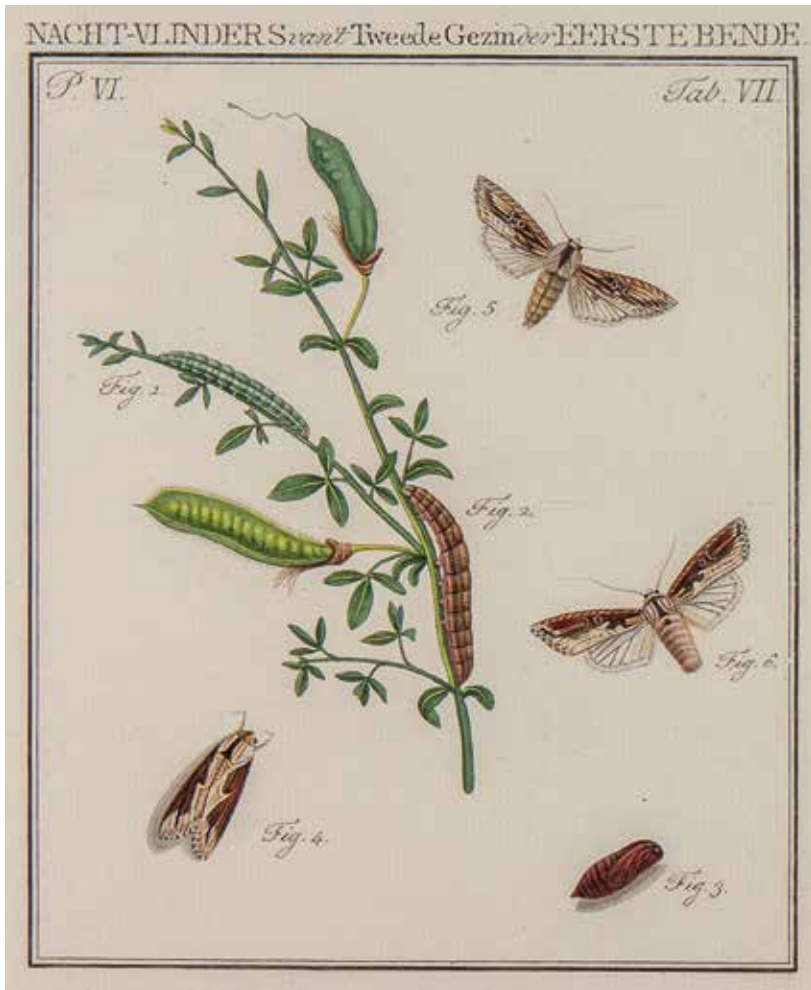
Verdwenen vlinders

In de hele reeks van 13 delen zijn in totaal 573 vlindersoorten (zowel dagvlinders, macronachtvlinders als microvlinders) beschreven. Daar zitten enkele uitheemse soorten of zwervers tussen, maar het merendeel is inheems. Zeven daarvan zijn inmiddels uit Nederland verdwenen. Het aandeel uitgestorven vlinders is laag, vergeleken met de werkelijke percentages van dag- en macronachtvlinders die in Nederland zijn uitgestorven (24% dagvlinders; 8% macronachtvlinders). Een verklaring kan zijn dat van vlinders die in deze boeken zijn beschreven doorgaans niet alleen het imago, maar ook het ei of de rups gevonden moest worden, en dat hierdoor soorten die toen al zeldzaam waren, ondervertegenwoordigd zijn. De vlinderliefhebbers van toen wandelden bovendien vooral in de buurt van steden en in landgoederen. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw begon men ook heidevelden en moerassen (de zogenaamde woeste gronden) te bezoeken. Die gebieden waren

boeken van Sepp:

Groot geaderd witje, getekend door Jan Christiaan Sepp.

Brildrager, getekend door Q.M.R. Ver-Huell.

vergeleken met nu veel uitgestrekter, natter en daardoor moeilijker toegankelijk en bovendien niet zonder gevaren. Verder moest men er met paard of koets zien te komen. Nachtvinders werden overdag gezocht, slechts een hoogst enkele keer maakte men gebruik van een lantaarn.

We draaien de tijd even terug naar de zeven inmiddels verdwenen soorten. In dit artikel komen het groot geaderd witje en de brildrager aan bod. In een volgend artikel volgen nog vijf andere uitgestorven soorten.

Groot geaderd witje: zeer gezellig

Jan Christiaan Sepp heeft het groot geaderd witje nooit in de omgeving van Amsterdam gevonden, maar in 1795 krijgt hij “een Schooltje Eieren” toegezonden door een vriend-verzamelaar uit Deventer. Die heeft wandelend buiten de stad een vrouwtje eitjes zien leggen op een sleedoorn. “[I]k hield mij zo stil als mogelijk was, (...) toen zag ik duidelyk, dat deze Wyfjes Vlinder, op een Tak van de Slee-Pruimen, (...) op de bovenzijde van een Blad, Schoolsgewys Haare Eitjes leide”, zo schrijft deze vriend aan Sepp. Alle ruim tweehonderd rupsjes kruipen uit hun eitjes. “[M]aar tot myn leedweezen, offschoon ik dezelve terstond Slee-Pruim-Blaadjes gaf, zyn zy echter allen gestorven”. In 1799 zendt dezelfde vriend enkele bijna volgroeide rupsen

naar Sepp die hij op een meidoorn heeft gevonden, “en waar mede ik dezelve ook tot Hunne verandering toe, groot gebragt hebbe, zeer gezellig en vreedelievend houden zich deze Rupsen by elkanderen”. Die gezelligheid heeft een keerzijde, want “door Hunne vraatachtigheid, inzonderheid wanneer dezelve in eene aanzienlyke meeningte zich bevinden, de Boomen waarop zy alsdan zyn, van derzelve Bladeren berooven kunnen.” Misschien heeft deze ‘gezelligheid’ tot hun ondergang geleid in Nederland, omdat de rupsen in fruitboomgaarden een plaag konden zijn. Tot 1920 was de soort in Oost- en Zuid-Nederland vrij algemeen, maar tussen 1920 en 1940 gingen de aantallen hard achteruit. Zou dit met het gebruik van bestrijdingsmiddelen te maken hebben? De laatste vlinders werden in de jaren zeventig gezien. Met de rupsen van de tweede kweek van Sepp loopt het gelukkig goed af. Ze verpoppen en veranderen in vlinders, waardoor hij de hele cyclus van ei tot vlinder voor dit boek kan beschrijven en afbeelden.

Brildrager: geen twee gelijke

De bijdrage over de “in ons Vaderland zeldza[me]” brildrager is in de jaren dertig van de negentiende eeuw geschreven door Q.M.R. Ver-Huell. “Op eene Entomologische wandeling achter het Lusthuis Rhederoort in Gelderland bij Arnhem, vond ik den 16 Julij op de Brem (...) eene dof groene Rups, op het vervellen zittende (...) Den volgenden morgen had zij, met eene nieuwe huid, ook eene andere kleur bekomen, en was nu bruin met eene roodachtige streep op de zijde (...). [M]eestal zat zij gestrekt langs de takjes van het gewas, waarmede zij zich voedt, doch loopt, verstoord wordende, zeer snel.” De vlinders blijken veel variatie in kleur te hebben: “de vlammen op de bovenzijde (...) van het licht-grijze tot donker-bruine spelende, dat er bijkans geene twee geheel elkander gelijkende Vlinders zijn aan te treffen”.

De soort kwam tot halverwege de twintigste eeuw voor in de omgeving van Arnhem en Nijmegen, maar verdween daarna door onbekende redenen.

Stille trom

In de tijd dat de vlinderboeken van Sepp worden gemaakt, verandert het Nederlandse landschap in snel tempo. Door drooglegging en ontginning worden gebieden geschikt gemaakt voor landbouw. Vlinders weten zich nog een poos te handhaven, maar in de twintigste eeuw verdwijnen diverse soorten met stille trom. In een volgend artikel worden nog vijf soorten beschreven die in de boeken van Sepp staan, maar later zijn uitgestorven.

Eindnoot

De auteurs bedanken Esther van Gelder en Martijn Zegel van het Teylers Museum voor het beschikbaar stellen van foto's van de prenten van het groot geaderd witje en de brildrager (dit artikel) en van de draak en het bruin zandoogje (artikel augustus 2018).

Sepp online

Het Teylers Museum heeft de delen I tot en met VII van de vlinderboeken van Sepp gescand, zodat deze online bekeken kunnen worden. Van het populierenblad (deel VIII) en de karwijmot (2e serie, deel II) is geen scan beschikbaar. Het eerste (“[I]n de ommestreden van Amsterdam ...”) en tweede (“welke door weinige wandelaren ...”) citaat staan in de verhandeling over de distelvlinder in deel IV.

- Grasbeertje, toen Zeefje (*Coscinia cribraria*): deel VII, scan 59-61
- Heidewitvleugeluil, toen Slijkkleurige-Vlinder (*Aporophyla lueneburgensis*) [dit is een onzekere determinatie, gedaan door Snellen van Vollenhoven in Determinatie der lepidoptera, afgebeeld in het werk getiteld: Beschouwing der wonderen Gods enz., 1862]: deel VII, scan 62-64
- Spiegeldikkopje (*Heteropterus morpheus*): deel VII titelplaat, scan 4 en 7
- Tijmblauwtje (*Phengaris arion*): deel VII titelplaat, scan 4 en 6
- Groot geaderd witje, toen Geaderd Witje (*Aporia crataegi*): deel III, scan 38-40
- Brildrager (*Egira conspiciilaris*): deel VI, scan 32-35

Conferentie Johannes Goedaert: leven, werk en inspiratie

Op verschillende locaties in Middelburg wordt van 14 tot en met 16 maart 2019 een conferentie gehouden over het leven, het werk en de inspiratie van Johannes Goedaert (1617-1668). Over deze zeventiende-eeuwse Middelburgse entomoloog en fijnschilder zijn de afgelopen jaren in ‘Vlinders’ verschillende artikelen verschenen.

Deze interdisciplinaire conferentie heeft een wetenschappelijk luik en een publieksdeel. Het eerste deel gaat in op de historische en wetenschappelijke context van Goedaert, het

tweede op de inspiratie die mensen vandaag de dag uit zijn werk putten in hun omgang met de natuur.

Kom kennis opdoen en meediscussiëren met historici en natuurvorsers over het entomologisch werk van Goedaert, de Middelburgse kenniscontext waarin hij zich bewoog, de wereld van zijn lezers en critici en zijn navolgers. Naast een publiekslezing en een concert zijn er op zaterdag een filmmatinee en een etsworkshop.

Een passe-partout voor de conferentie kost € 40,- (studenten € 15,-) incl. publiekslezing, concert, filmmatinee en lunch.

Kijk voor meer informatie op www.vlinderstichting.nl/goedaert

Tekening Marjolein Varekamp, tekst Liesbeth van Agt.

Vlinderportret

De atalanta is altijd een trekvlinder geweest, net als de distelvlinder. Maar de laatste jaren zien we steeds meer atalanta's in het vroege voorjaar opduiken. Ze kunnen hier tegenwoordig dus ook overwinteren. De naam atalanta komt uit de Griekse mythologie: prinses Atalanta was beroemd om haar souplesse en kracht. Een toepasselijke naam voor een trekvlinder!